

Boros János

A megismerés határai

Filozófia az 1990-es években

Ha azt állítanánk, hogy a huszadik század kilencvenes éveinek filozófiáját az útkeresés jellemezte, akkor nem mondanánk többet, mint hogy a filozófia ebben az évtizedben ténylegesen filozófiaként viselkedett. A filozófia ugyanis mindig is a gondolkodás és a cselekvés helyes útvonaltát (*hodosz*) kereste, mivel az úton, az útnak megfelelően (*methodosz*), módszeresen kívánt eljárni. A módszer a filozófia számára (Sellars után szabadon) a legtágabb értelemben vett világgal való legtágabb értelemben vett helyes bánásmód, avagy a világ útjainak megtalálása, azokon való járás. A helyes útvonaltal, a módszer valójában kapcsolat, *interface* az ember, a szubjektum, az „itt lévő” gondolkodó és cselekvő, valamint a világ, az objektum, az „ott lévő” között. Ha a filozófia találna valami olyant, mint az egyedül „helyes” módszer, tehát megtalálná azt a kapcsolatot, ami *pontosan* megfelel mind az embernek, mind a világnak, akkor mindent tudna az emberről és a világról. Tudná, hogy hol, hogyan kell haladni, és azt is, hogy *ki* halad *ott*. Ettől a teljességtől azonban távolabb van, mint bármikor, ugyanis a kognitív fejlődés során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy minden előrelépés – ahelyett, hogy közelebb vinne bennünket a „világrejtély” megfejtéséhez, vagyis ahhoz, hogy fölismerjük azt, ahogy a világ *ténylegesen* van – egyre tágabb és egyre elérhetetlenebbnek tűnő horizontokat és világokat nyit meg. A filozófusok, a természet- és humán tudományok művelői, de talán a művészek is úgy vannak, mint a magashegyi vándorok: minden előttük tornyosuló csúcs megmászása után tágabb panoráma, még magasabb meghódítandó csúcsok látványa tárul fel előttük. De míg *végül* a legmagasabb hegycsúcs is megmászható, az emberiség kognitív vándorútja mindeddig nem ért el a legmagasabb csúcstra, amely mint végpont és cél minden jel szerint nem is létezik. E csúcs talán csak abból a látószögből látható, amelyet Hilarly Putnam, a Harvard egyetem professzora „Isten perspektívájának” nevez.

De az alpinizmus helyett felhozhatnánk a Mandelbrot-féle fraktálok példáját is: bármilyen irányba haladjon is a tárgyak (a világ, a nyelv, a gondol-

kodás struktúrája és dinamikája, a gondolkodás logikái, ismeretelméleti vagy fiziológiai szerkezete) analízise, mindig újabb és újabb, alsóbb és alsóbb, vagy felsőbb és felsőbb, egymáshoz gyakran hasonló strukturális, formális vagy morfológiai sajátosságokat mutató mélyszerkezeti szinteket tárhatunk föl – vég nélkül. Mint tudjuk, minél pontosabban akarjuk lemérni a tengerpartot, annál hosszabb lesz az, és nincs az a pontosság, aminél ne lehetne még nagyobb precizitást elérni vagy elgondolni. És így van ez minden méréssel: a pontosság a végtelen felé halad, de újabb és újabb mikroszerkezeti tájképek tárulnak elénk, és soha nem érünk el egy abszolút végső értéket. A fizikában a pontosságnak ráadásul az egyre mélyebbre hatoló részecskekutatások során az fog határt szabni, hogy egy további szintre való lehatoláshoz egyre nagyobb energiák és gyorsítók kellenének, melyekhez először talán csak egész naprendszerünk, később egész galaxisunk energiájának eltüzelésére lenne szükség. Maga a fizikai világ vált abszolút értelemben megragadhatatlanná és feltérképezhetetlenné.

A második évezred végén a filozófiában is újra tudatosultak a gondolkodás határai és az emberi kutatás behatároltságának felismerése új módon hozta közel egymáshoz a különböző irányzatokat. A határokkal való bánásmódnak három fajtáját különböztethetjük meg, ahol két irányzat tematizálja a határokat, míg a harmadik nem foglalkozik velük. 1. A gondolkodás ismeretelméleti határainak – melynek előjelei megjelentek a késő középkorban Ockhamnál, majd Descartes-nál, Locke-nál és Hume-nál – elismerése mellett továbbra is erőfeszítéseket kell tennünk a filozófia által fölvetett kérdések megoldására, hiszen az ismeretelméleti kutatások valamilyen módon mindig előrevitték a tudományokat és a kultúrát. Ennek az irányzatnak jellemző képviselője az amerikai Hilary Putnam, a társadalmi nyelvhasználatot és társadalomfilozófiát a filozófiai paradoxonok feloldásában korrekтив tagként használó német Jürgen Habermas, a filozófia határait az irodalom, a társadalom, a nyelv mélyszerkezeti „zajlásai” és a pszichoanalízis felé megnyitó francia Jacques Derrida és a gondolkodás etikai aspektusát hangsúlyozó Heller Ágnes.

Hilary Putnam (1926) egy egész sor olyan területet lát, ahol a filozófia megújításra szorul, nem öncélként, hanem azért, mert a kortárs tudományos és társadalmi kérdések megoldásához szükség van javaslataira. Mint hangsúlyozza, a filozófia jelen helyzetében újraélnékitést, megújítást kíván (Putnam 1992, ix.), és nemcsak a hagyományos problémák látszólagos megoldhatatlansága miatt, hanem azért is, mert az angolszász világban sokan úgy vélik, hogy a tudomány elfoglalta a filozófia helyét, és a filozófusoknak legfeljebb a jós szerepe jut, akik előre jelzik azokat az irányokat, amerre a tudomány haladni fog. Putnam elveti ezt a felfogást hangsúlyozva, hogy a tudomány mai állapotából nem lehetséges a hosszú távú előrejelzés, hiszen a holnap tudománya más lesz, mint a máé. A tudomány korában Putnam a filozófia feladatát nem abban látja, hogy a tudományos kutatásban részt vegyen, nem is abban, hogy a tudományt módszerében utánozza, hanem abban, hogy a tudományos kutatás eredményeinek megfogalmazásában, értékelésében részt vegyen, és azok társadalmi közvetítésével, megértetésével és alkalmazásával foglalkozzon. A filozófiának *minden* létező felé nyitottnak kell lennie és nyitottságot kell tanítania, ahol a létező nemcsak a világ dolgai, hanem a különféle nyelvek, kultúrák, filozófiák, vallások, egye-

di emberek is. Szókratész, James és Dewey nyomán állítja, hogy a filozófiának nincs egyetlen üdvözítő módszere. A filozófiai, tehát mindenre kiterjedő kíváncsiság csillapítására ugyanúgy kevésnek bizonyul az analitikus filozófusok által kizárólagosan elfogadott érvelés, mint egyes kontinentális filozófusok képzelteteli víziói. A filozófiával eszméket, életvezetést akarunk találni, kialakítani és másoknak is felkínálni: „James számára, mint Szókratész számára a középponti kérdés az, hogy *hogyan élünk*. De James számára, akár Szókratész és követői számára hamis az az ellentét, amelyet az így értett filozófia és a technikai kérdéseket feszegető filozófia közt tételeznek. Ideálokat, világnézetet akarunk, és azt akarjuk, hogy ideáljaink és világnézetünk egymást támogassák. A filozófia, amely csak érvelésből áll, nem csillapítja valódi éhségünket; ugyanakkor a filozófia, amely csak vízió, éhséget csillapít ugyan, de csak korpával.” (Putnam, 1995, 23.) Putnam az utóbbi években szembeszáll a tudat redukcionista, tehát kizárólagosan fizikalista magyarázatával, az evolucionista elméletnek az ismeretelméletben való kritikátlan felhasználásával, az ismeretelméletben a fogalmi relativizmus hangsúlyozásáról az ontológiai relativizmusra való áttéréssel, a filozófiának valláskritikaként való kihasználásával, hogy végül eljusson Dewey demokráciafilozófiájához. Szerinte e pragmatikus, szókratikus filozófia-felfogásnak kellene minden filozófiaújítás háttérében állni: „amikor Dewey megkérdézi, mennyire éljük meg ténylegesen demokratikus hitünket, ennek az lehet a hatása, hogy megváltoztatjuk életünket és azt a módot, ahogy életünket látjuk; és ez a filozófiai gondolkodás legfontosabb szerepe.” (Putnam, 1992, 200)

A Frankfurti Iskola vezető kortárs alakja, *Jürgen Habermas* (1929) munkássága során mindig hangsúlyozta, hogy a filozófia értelmét az egyéni és társadalmi kontextusba való folyamatos visszacsatolás adja. A hegeli–marxi hagyományból induló, de azt jócskán meghaladó német filozófus arra törekszik, hogy a szókratészi etikai és a platóni–arisztotelészi metafizikai filozófiafelfogást a társadalmi gyakorlatra való hivatkozás által összekapcsolja. Számára nincs igazság igazságosság nélkül, kommunikatív közvetíthető tudás a hatalmi viszonyok zárójelbe tétele és etikai impetus nélkül. Az igazságigénnyel fellépő kijelentéseink ugyanis nyelvi megfogalmazásban értelmesek, a nyelvhasználat pedig mindig egyben cselekvés is, a cselekvésnek pedig végső soron etikai normáknak kell megfelelnie: „A mindennapi gyakorlatban a nyelvet nem tudjuk használni anélkül, hogy ne *cselekednénk*” (Habermas 1996, 727.). A filozófiai igazságfogalomnak egyszerre kell a koherencia és a korrespondencia ismeretelméleti és a tág értelemben vett etika normatív kritériumainak megfelelnie, amire úgy törekedhetünk, hogy miközben elméletileg igazoljuk állításainkat, azokat mindig mint a világban már működő és a világgal folytonos sikeres nyelvi interakció részének tekintjük: „Az igazolás folyamata egy az igazoláson túllévő, ám a cselekvésben már mindig operative hatékony igazságot szerint tájékozódhat” (Habermas 1996, 737.). A nyelvhasználó világa iránti felelősségét növeli, hogy a nyelv soha nem üres beszéd, hanem mint a világ része, közvetlenül bekapcsol bennünket a világ folyamataiba: „a nyelv és a világ számunkra *földoldhatatlan* módon átjárják egymást”, (Habermas 1966, 725-6) ami természetesen nem jelenti, hogy a társadalmi világ történetisége feloldódna a világ objektívításában. Habermas tervezete szerint a filozófia, a társadalmi- és életvilág

folyamatos kritikájával, egy jobb, demokratikusabban működő társadalom kialakításában segíthet bennünket.

Jacques Derrida (1930) sokak szerint korunk leginvenciózusabb gondolkodója, amivel természetesen együttjár, hogy nem kevesen vannak, akik hevesen elutasítják filozófiáját. Nevéhez fűződik a dekonstrukció kidolgozása, mely elsősorban Husserl, Saussure, Nietzsche, Freud és Heidegger filozófiáját meghaladva a filozófiai tradíció újraértelmezésére szólít föl. A dekonstrukció Derrida értelmezésében nem egyszerűen kritika, hanem a tradíció újragondolása, olyan aktivitás, mely a filozófia első létrehozói, a preszókratikusok és Szókratész teremtő aktivitásával teszi egyenértékűvé és teremtővé a mai gondolkodót. A dekonstrukció a filozófia újraírása, mely miközben tiszteletben tartja az elmúlt két és fél ezer évet, ugyanígy tiszteli a jelenben történő újraértelmezést. Számára nincs eredeti, felsőbbrendű, autorizált szöveg, melyet egy másodrendű tevékenységgel utólag értelmezni kell, csak magának a szövegnek újra meg újra történő *megírása*. Derrida pályája elején, mikor a dekonstrukció gyakorlatát kidolgozta, a filozófia alapkérdéseivel foglalkozott. A filozófia határait látva, ennek az egyéb területek, az irodalom, a művészetek, az építészet, a pszichoanalízis felé való megnyitását szorgalmazta. A kilencvenes években írásaiban egyre inkább előtérbe került a társadalmi felelősség vállalása. *Marx kísértetei* című könyvében a marxizmus fennmaradó aktualitására, ám naiv vagy dogmatikus visszatértenek veszélyeire is föl hívja a figyelmet. *A másik egy nyelvviselése* írásában a nyelvreszületés, a nyelvi világkonstitúció, a nyelvvel való azonosulás és azonosságképtelenség kérdéseivel foglalkozik, egyben az egyértelmű és átlátszó jelentéseket kereső nyelvfilozófia kritikáját adva. *Ki az anya?* címen 1993 novemberében a pécsi egyetemen elhangzott előadásában többek közt a tudomány, elsősorban a genetika mélyszerkezeti valóságátalakításának ismeretelméleti, etikai és biológiai összefüggéseit érintette. Legújabb munkáiban az etika alapfogalmait vizsgálja és „írja” újra a vendégszeretet fogalma segítségével.

Egy második felfogás szerint, mivel a modern ismeretelméleti probléma-tika elvileg megoldhatatlan, a filozófiát nemcsak mint metafizikát, de mint ismeretelméletet is el kell vetni. Ezen irányzat prominens képviselője az amerikai Richard Rorty, továbbá az 1998-ban elhunyt francia Jean-François Lyotard. Az ismeretelméleti program elvetése ugyanakkor nem szerves következménye a pragmatikus gondolkodásnak, mint azt Hilary Putnam példája illusztrálja.

Richard Rorty (1931), a neopragmatizmus „atyja” filozófiai munkássága azzal indult, hogy kritika alá vette az Amerikában egyeduralomra jutott analitikus filozófiát. Elsősorban azt kifogásolta, hogy ez a fajta filozófia nem foglalkozik saját előfeltevéseivel, és nem ismeri föl, hogy a nyelv szigorú és pontos elemzése elsősorban a nyelvről ad felvilágosítást, de nem oldja meg a hagyományos ismeretelméleti kérdéseket, sőt a bonyolult technikai elemzések gyakran elterelik a figyelmet a tényleges filozófiai problémákról. Fő kritikai érve – melyet számtalan összefüggésben és a legkülönbözőbb módon megfogalmaz – úgy hangzik, hogy a nyelv vizsgálata segítségével nem tudjuk meg, hogy miként jön létre a nyelv-világ kapcsolat, vagyis miként jut a nem nyelvi valóság a nyelvbe. Tekintve, hogy a világ nem emberi nyelven beszél, semmiféle nyelvi elemzés nem visz közelebb minket ahhoz, ahogy a dolgok

ténylegesen vannak. Ellenfelei azzal vágnak vissza, hogy a filozófiának és azon belül különösen az ismeretelméletnek nincs más eszköze, mint a nyelv, minden, a világról szóló kijelentés nyelvi, tehát mielőtt bármit mondhatnánk a világról, a nyelv működését kell feltárni. Rorty az elvont nyelvi analízis helyett a filozófia társadalmi-politikai felelősség- és szerepvállalását sürgeti. Bár visszautasítja a hagyományos filozófiai problémák technikai vizsgálatát, továbbra is középponti alakja mind az amerikai analitikus filozófiai vitáknak, mind a politika- és demokráciaelméleti diszkusszióknak. 1998-ban mindkét területhez könyvvel szolt hozzá. Rorty álláspontját a klasszikus pragmatizmus álláspontjából következőnek tekinti, ami nem teljesen helyes, hiszen a pragmatizmus pusztán egy attitűd, amely klasszikus formájában is sokrétegű volt, és olyan Rortytól eltérő álláspontot is megenged, mint az utóbbi időben magát pragmatikusnak mondó Putnamé.

Egy harmadik csoport szerint a filozófia határaival, teljesítőképességével nem kell, mert értelmetlen foglalkozni. Wittgenstein hangsúlyozta a „határ” fogalom problematikuságát, nevezetesen, hogy a határ két oldalt feltételez, ám a megismerés és a gondolkodás határa nem tételezhető, mivel nem ismerjük, nem tudjuk elgondolni a „tűlsó” oldalt. Ebbe a csoportba sorolhatók az angolszász analitikus filozófia olyan képviselői, mint Willard V. O. Quine, Donald Davidson, Saul Kripke, Keith Lehrer, John McDowell, Robert Brandom, Michael Williams, Daniel Dennett, valamint a többé-kevésbé a kanti-hegeli hagyományban továbbdolgozó olyan mai német filozófusok, mint Hans-Georg Gadamer, Dieter Henrich, Otfried Höffe, Wilhelm Vossenkuhl és a magyar filozófusok közül Nyíri Kristóf, Vajda Mihály, Fehér M. István, Kelemen János, Újvári Márta, Tengelyi László, továbbá a filozófia társadalmi-etikai felelősségét hangsúlyozó és azt írásaiban gyakorló Bence György, Kis János és Tamás Gáspár Miklós.

Donald Davidson (1917) a mai analitikus filozófia talán legjelentősebb alakja. Mesterét, Quine-ot követi minimalista filozófiájában, mely a lehető legkevesebb ontológiai feltevessel próbálja fölépíteni a filozófiailag „biztos” módon képviselhető állításokat. Ismeret- és cselekvésemélete naturalista. Wittgensteint kritizálva amellet érvvel, hogy a cselekvés indítékai a cselekvés okaiként is fölfoghatók. A nyelv folyamatos a természeti világgal, abba beágyazott és azzal oksági viszonyrendszerben van. Állításaink a természet „funkcióiként” nagyobb részét igazak, ezért nincs szükség ismeretelméletre. A kijelentések igazságának egyedüli tesztje a sikeres nyelvhasználat és kommunikáció. A kommunikatív nyelvhasználó közösség pragmatikus dimenziójának az analitikus filozófiába való bevonásával Davidson filozófiája közel kerül Rorty és Habermas filozófiafelfogásához. A 1990-es években nyelvfilozófiáját az irodalomelmélet és a freudi pszichoanalízis felé is megnyitja.

Keith Lehrer (1936) filozófiájának középpontjában a hétköznapi tudat elismerése és annak filozófiai fogalmakkal való megértése áll. Filozófiai módszeréről azt írja, hogy „a hétköznapi tudatnak megfelelően alkot elveket és ebből vezet le következtetéseket” (Lehrer, 1981, 8.). Ellentétben Davidsonnal, Putnammal és Rortyval, Lehrer továbbra is a megalapozási kérdések iránt érdeklődik. Nem feltétlenül a köznapi tudat elismerésére valló karteziánus megalapozási próbálkozásában a megismerő szubjektum, az „én” önmagába vetett bizalmára hivatkozik, arra, hogy ha a világról való

tudásunk eddig jól működött és nem csalatkoztunk, akkor bizhatunk abban, hogy állításaink igazak.

John McDowell (1944) pozícióját az 1994-ben kiadott és nagy visszhangot kiváltó *Mind and World* című könyvében mutatta be. Tételét Davidsonnal és Rortyval szemben fogalmazza meg, és azt állítja, hogy a naturalista szemlélet kantianus paradigmában is fenntartható. A kanti transzcendentális szubjektum naturalizálható és a kognitív-nyelvi struktúra mint „második természet” a természet részeként fogható föl. *Daniel Dennett* (1942) viszont Quine-ot követve úgy véli, hogy a kognitív struktúrák kutatását nem a korábbi filozófiai fogalmakkal kell folytatni, hanem az ismeretelméletnek át kell adniuk a helyüket evolúciós-biológiai, neurológiai és fiziológiai kutatásoknak.

A filozófia a huszadik század végén kevésbé hozható egy nevezőre, mint valaha. A filozófiaelmélet, a filozófiatörténet, az ismeretelmélet, a nyelvfilozófia, a tudatfilozófia területén a korábbiakhoz képest elképzelhetetlen intenzitással folynak a kutatások. A filozófia mint a gondolkodás és az emberi szabadság védnöke és par excellence „megtettesítője”, miközben megtartja kritikai távolságát és függetlenségét a tudományoktól és a társadalomtól, a megismerés és a társadalom problémáival foglalkozva minden bizonnyal újabb szempontokkal, „lökésekkel” fog szolgálni a következő évek tudományos és társadalmi fejlődéséhez, újabb módokon fog hozzájárulni az emberiség kognitív, tudományos, esztétikai és életvilágbeli határainak kitágításához.

IRODALOM:

- Derrida, J.*, Marx kísértetei, Pécs, Jelenkor, 1996.
Derrida, J., Ki az anya?, Pécs, Jelenkor, 1996.
Derrida, J., A másik egynyelvűsége, Pécs, Jelenkor, 1996.
Habermas, J., „Rortys pragmatistische Wende”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 44, 1996, 5.
Habermas, J., „Richtigkeit vs. Wahrheit”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 46, 1988, 179–208.
Lehrer, K. (ed.), R. J. Bogadan, Dordrecht, Reidel, 1981.
McDowell, J., *Mind and World*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1994.
Putnam, H., *Reason, Truth, and History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
Putnam, H., *Renewing Philosophy*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1992.
Putnam, H., *Pragmatism*, Oxford, Blackwell, 1995.
Rorty, R., *Truth and Progress*, Cambridge University Press, 1998.
Rorty, R., *Achieving Our Country*, Harvard University Press, 1998.